

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.25>

УДК 347.94

ПРОБЛЕМАТИКА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Золота Л.В.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства Навчально-наукового інституту права,
Сумського державного університету,
судовий експерт Сумського відділення
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
l.zolota@uabs.sumdu.edu.ua
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-1100-4520>*

Савченко І.О.,

*завідувач сектору криміналістичних
та психологічних досліджень Сумського відділення
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3040-6696>*

Золота Л. В., Савченко І. О. Проблематика призначення почеркознавчої експертизи в цивільному судочинстві.

Стаття присвячена розгляду питання такого виду доказування як надання висновку експерта в цивільному судочинстві на прикладі почеркознавчої експертизи, адже це один з найбільш поширених видів криміналістичної експертизи. Відомо, що об'єктами рукописної підробки стають усі можливі види документів, де є текст написаний від руки чи підпис особи. Статтею опрацьовані завдання судової почеркознавчої експертизи та їхня мета. Розглянуті актуальні проблеми призначення почеркознавчої експертизи судом, які виникають, зокрема, при відібранні зразків почерку. Проаналізовано джерела, з яких експерт отримує відомості для надання висновку, адже це не тільки зразки почерку чи підпису, а й відомості про особу, яку потрібно ідентифікувати. Розглянуто, яким чином суд визначає обсяг експертизи, формулює питання та збирає вільні зразки почерку й підписів, які зіставляються, а також відбирає експериментальні зразки. Існує заборона судовим експертам проводити почеркознавчі експертизи за копіями документів. У статті наводяться аргументи, щодо надання можливості проводити почеркознавчу експертизу за копіями документів, особливо, якщо фізично неможливо надати оригінал документу, при умові, що суд буде враховувати цей факт. Так як експерт не має права самостійно збирати матеріали для проведення експертизи, то їх експерту надає суд або учасник справи. Досліджено, що законодавством чітко не регламентовано, хто саме і яким чином повинен відібрати експериментальні зразки почерку чи підпису, так як це прописано у науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. У зв'язку з цим, пропонується рекомендувати судам залучати спеціаліста у сфері почеркознавства до процедури відібрання достатньої кількості експериментальних зразків для проведення експертизи.

Ключові слова: судова почеркознавча експертиза, висновок експерта, цивільний процес, зразки почерку, спеціаліст.

Zolota L., Savchenko I. Problems of appointment of handwritten examination in civil judiciary

The article is devoted to the issue of this type of evidence as providing an expert opinion in civil proceedings on the example of handwriting examination, because it is one of the most common types of forensic

examination. It is known that the objects of handwriting are all possible types of documents, where the text is handwritten or signed by a person. The article deals with the tasks of forensic handwriting examination and their purpose. The current problems of appointment of handwriting examination by the court, which arise, in particular, when taking handwriting samples, are considered. The sources from which the expert obtains information to provide an opinion are analyzed, as it is not only samples of handwriting or signature, but also information about the person to be identified. It is considered how the court determines the scope of examination, formulates questions and collects free samples of handwriting and signatures, which are compared, as well as selects experimental samples. There is a ban on forensic experts who are employees of government agencies to conduct handwriting examinations on copies of documents. The article argues that it is possible to conduct handwriting examination of copies of documents, especially if it is physically impossible to provide the original document, provided that the court will take this fact into account. Since the expert does not have the right to collect materials for the examination, the expert is provided by the court or the party to the case. It is investigated that the legislation does not clearly regulate who exactly and how should take experimental samples of handwriting or signature, as it is prescribed in the scientific and methodological recommendations for the preparation and appointment of forensic examinations and expert research. In this regard, it is proposed to recommend that courts involve a handwriting specialist in the procedure for taking a sufficient number of experimental samples for examination.

Key words: forensic handwriting examination, expert opinion, civil proceedings, handwriting samples, specialist.

Постановка проблеми. Однією з найпоширеніших судових експертиз у цивільному судочинстві є почеркознавча експертиза, так як досліджуються договори, розписки, рукописи. Саме тому цей вид експертизи повинен бути чітко регламентований цивільним процесуальним законодавством та методичними підходами з проведення такого виду судових експертиз, для того щоб уникнути колізій та затягування розгляду справи.

Аналіз останніх досліджень. Проблемні питання судової експертизи в цивільному судочинстві вивчали такі вчені, як О. Дорошенко, Ж. Васильєва-Шаламова, А. Штефан, дослідженню підписів та почерку свої праці присвятили О. Шляхов, Л. Ароцкер, В. Липовський, Н. Комісарова, Т. Сохранич, питання процесуального порядку отримання зразків для проведення почеркознавчої експертизи досліджували В. Галаган, О. Козак. Водночас питанням призначення судової почеркознавчої експертизи в цивільному судочинстві присвячено дуже мало праць, а ці питання потребують детального дослідження.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у дослідженні проблемних аспектів призначення судової почеркознавчої експертизи у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Винесення обґрунтованих судових рішень неможливе без забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою експертизою. Зважаючи на специфіку цивільних правовідносин одними з найпоширеніших у цивільному судочинстві є: почеркознавча; лінгвістична експертиза мовлення; технічна експертиза документів; екологічна; автотехнічна; стану доріг та дорожніх умов; гірничотехнічна; пожежно-технічна; будівельно-технічна та земельно-технічна; в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності; електротехнічна; комп'ютерно-технічна; економічна; товарознавча; автотоварознавча; оціночна; експертиза у сфері інтелектуальної власності; психологічна; мистецтвознавча та інші.

Судова почеркознавча експертиза є одним з найбільш поширених видів криміналістичної експертизи у цивільному судочинстві. Хоча на теперішній час, коли люди все частіше використовують для записів різноманітні застосунки у мобільних гаджетах, все ще актуальними залишаються рукописні записи особистої інформації, викладу думок, власної творчості, зокрема, основним джерелом інформації, яка має юридично важливе значення залишається письмовий документ. Саме тому об'єктами рукописної підробки стають усі можливі види документів, зокрема угоди, заповіти, різноманітні акти і заяви, платіжні відомості тощо, тобто такі документи, від належності оформлення яких виникають певні правові наслідки. У цивільному судочинстві почеркознавчі експертизи призначаються у справах про визнання недійсними угод, боргових розписок, заповіту.

Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів і підпису. До ідентифікаційних завдань також належать встановлення факту виконання однією особою кількох різних текстів, окремих фрагментів тексту чи

підпису, встановлення автора рукописного тексту, що досліджується, у разі, коли рукопис виконаний зміненим почерком, або ж суд має причини вважати, що виконавець рукописного тексту і його укладач є різними особами [1; 9, с. 19].

Експерт-почеркознавець виконує також діагностичні завдання з метою встановлення факту виконання рукопису чи підпису у незвичних умовах або у незвичному для особи стані, це так звані «збиваючі» фактори, що впливають на процес письма.

У судовому почеркознавстві до «збиваючих» факторів відносять такі: змінена поза під час написання, стоячи, лежачи, або в рухомому транспорті, незвичне тримання приладу для письма, незвична поверхня чи письмові інструменти; виконання рукопису лівою рукою за звичного письма правою; травми рук, органів зору; зміна психологічного і фізіологічного стану особи, зокрема, хвороба, хвилювання, переляк, втома; психічні захворювання; виконання рукопису особливим чином, наприклад, з незвичним темпом, дуже старанно, з наслідуванням почерку іншої особи, друкованого чи креслярського шрифту [2; 12, с. 48]. При проведенні експертизи почерку по рукопису, який виконано у незвичних для особи умовах, потрібні зразки почерку або підпису, що виконані в аналогічних умовах.

Найчастіше суд цікавить встановлення фактів навмисного викривлення почерку з метою маскування, наслідування, виконання рукопису в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, виконання рукопису в незвичній обстановці.

Також у судово-почеркознавчій експертизі існують класифікаційні завдання, які стосуються встановлення статі, віку, особливостей характеру особи, її рівень освіти, професійних навичок. Такі експертні дослідження, як і суто діагностичні, дозволяють звузити коло осіб – ймовірних виконавців тексту [3]. Для того щоб вирішувати питання стосовно виконавця тексту, експерт повинен володіти методикою ідентифікаційного порівняльного дослідження. З цією метою необхідно засвоїти систему ознак почерку, якості почерку, правильно вибрати з тексту, що наданий на дослідження, сукупність ознак, яка необхідна для ідентифікації.

Об'єкт судово-почеркознавчої експертизи розглядають як документ, речовий доказ, матеріальний носій рукопису. Адже рукопис відображає властивості почерку та є джерелом інформації про нього. Безпосередній об'єкт експертного судово-почеркознавчого дослідження – це система властивостей почерку, яка відобразилася у рукописі. Також має місце широке розуміння об'єкта, тобто тут виступають матеріали цивільної справи, які направляються для проведення експертного дослідження і стосуються предмета експертизи. При призначенні судово-почеркознавчої експертизи до числа вихідних даних окрім досліджуваного рукопису та зразків почерку ймовірних виконавців включають також особисті відомості про виконавців, зокрема вік, професія, рідна мова, захворювання тощо [2]. Такого роду відомості експерт отримує з ухвали про призначення експертизи, а також з інших джерел: показань свідків, довідок, висновків лікарських комісій, історій хвороби та інших документів у матеріалах цивільного провадження. При цьому експертом враховуються лише факти, а не їх оцінка, яка дається свідком чи учасником справи. Отримуючи з матеріалів справи вихідні дані, експерт оцінює їх лише з позиції спеціальних знань і використовує для пояснення походження ознак, які спостерігає, тощо.

Прийняття судом рішення про призначення судово-почеркознавчої експертизи передбачає визначення завдання експерту та формулювання цього завдання у вигляді запитань, які ставляться перед експертом і потребують вирішення. Кожне запитання має містити такі дані: найменування документа або початкові та заключні слова досліджуваного тексту, дату документа, ініціали ймовірного виконавця, а також, залежно від конкретного завдання, – прізвище та ініціали особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, вказівку на те, чи є дана особа вигаданою, невстановленою або такою, що не вміє розписуватися.

В ухвалі про призначення почеркознавчої експертизи викладаються питання, які формулюються відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки матеріалів для призначення судових почеркознавчих експертиз [4].

Питання, які ставляться на вирішення експертизи, повинні бути чіткими і зрозумілими, а надані порівняльні матеріали – містити інформацію, що необхідна експерту для проведення дослідження. Для належної підготовки матеріалів велике значення має огляд суддею документів, які підлягають дослідженню. У процесі огляду варто звернути увагу на характер документа, місцерозташування досліджуваного об'єкта, від імені якої особи виконаний підпис, чи є на документі рукописні записи, які пов'язані з підписом, що досліджується, наприклад, прізвище, ініціали, сума прописом, дата тощо, чи є виправлення в текстах, яким пишучим приладом виконано підпис чи текст, тощо [1; 11, с. 12].

Ці дані допоможуть суду визначити обсяг експертизи, правильно сформулювати питання та зібрати вільні зразки почерку й підписів, які зіставляються, а також відібрати експериментальні зразки. Варто наголосити, що експериментальні зразки відбираються органом чи особою, що призначила експертизу, з подальшим обов'язковим їх засвідченням.

Окрім огляду документів, судові необхідно також, встановити чи існують або є вигаданими особи, від імені яких виконані досліджувані підписи, а також можливе перебування у відрядженні, відпустці цих осіб під час виконання спірного підпису.

На експертизу надаються лише оригінали документів, які необхідно дослідити. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень забороняють судовим експертам проводити почеркознавчі експертизи за копіями [4]. Це обумовлено тим, що за копіями неможливо проводити технічне дослідження документів. Але бувають випадки, коли оригінал документу знищений, загублений, тощо і його неможливо надати експертові. Якщо фізично неможливо надати оригінал документу, тоді є сенс проводити експертизу за копіями документів, але суд повинен у такому разі брати до уваги цей факт. Адже копія документу містить менший обсяг інформації ніж оригінал. У той же час у атестованих судових експертів, які не є працівниками державних судово-експертних установ немає можливості здійснювати такі дослідження, адже Інструкцією про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах[5] не передбачено здійснення судово-почеркознавчої та інших видів криміналістичних експертиз.

Для проведення повного дослідження почерку чи підпису, зокрема для вирішення ідентифікаційних та деяких діагностичних завдань, необхідний порівняльний матеріал належної якості та у достатній кількості. Суд повинен надати на дослідження експертові вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку чи підпису особи, яка підлягає ідентифікації. Зіставлення вільних та експериментальних зразків дає можливість експерту перевірити достовірність вільних зразків, а також встановити чи не спотворений почерк у експериментальних зразках. Достатньою кількістю зразків вважається такий обсяг, який забезпечує можливість повного і всебічного зіставлення всіх ознак, які містяться у тексті, що досліджується. Згідно з методикою судової почеркознавчої експертизи та експертної практики, як вільні, так і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах (документах), експериментальні – у кількості не менше 5-8 аркушів [6; 10, с. 181].

Якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надаються вільні та експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку ймовірного виконавця не менше ніж на 10-15 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис. Також відбираються зразки підпису ймовірного виконавця, виконаного ним від імені особи, підпис якої підлягає дослідженню [4]. Слід наголосити, що дослідження підпису ймовірного виконавця від імені іншої особи проводиться тільки після категоричного негативного висновку щодо виконання підпису не тією особою, від імені якої він зазначений, а іншою.

Достатня кількість зразків почерку чи підпису відіграє велику роль для вірної ідентифікації особи, адже в разі недостатньої кількості зразків у експерта не буде можливості простежити стійкість ознак почерку чи підпису [7]. Потрібно враховувати також, що в однієї особи може бути кілька варіантів почерку чи підпису, як основний – швидкописний, так і з наслідуванням креслярському чи друкованому шрифту. Підписи за транскрипцією можуть бути буквенні, штрихові, змішані, повні та скорочені. Тому особливу увагу потрібно приділяти виявленню документів, у яких є варіанти почерку чи підпису найбільш близькі до тих, що досліджуються.

Експерту також необхідно надавати інформацію про вік, перенесені захворювання, які б повпливали на почерк, професію та освіту особи, щоб належним чином оцінити встановлені під час дослідження ознаки. Підпис також може змінюватися впродовж життя, переважно це пов'язано зі зміною імені чи прізвища особи. Бувають випадки, коли рукописний текст чи підпис виконується в незвичних умовах для особи, наприклад стоячи, лежачи, при розташуванні документу на колінах, тощо, в такому випадку в якості вільних зразків почерку чи підпису необхідні документи, які виконані в таких самих умовах.

Саме на етапі надання експертові відібраних у особи, яку необхідно ідентифікувати, вільних, умовно-вільних, експериментальних зразків почерку виникають проблеми. По-перше, недостатність і низька якість матеріалів, наданих для дослідження, може призвести до неповного порівняння, або

до експертної помилки, що може направити суд невірним шляхом, а також може залишитися невирішеним питання поставлене експертові. У таких випадках експерт направляє клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для складання висновку. На виконання клопотань експерта надається 45 календарних днів, а у випадку ненадання експертові додаткових матеріалів протягом цього строку, матеріали справи повертаються органу, який призначив експертизу, із зазначенням причин неможливості проведення експертизи [4]. В результаті виникає друга проблема – це затягування судового процесу. Суди пояснюють це тим, що жоден працівник суду не має спеціальних знань в галузі експертних досліджень та навиків правильного відібрання зразків, а експерту забороняється самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню. Варто погодитися, що такі обов'язки невластиві для співробітників суду, але й експерт не зловживає своїми правами у цьому випадку, адже саме він несе відповідальність за наданий ним висновок. Отже, виникає колізія у правовому регулюванні відібрання зразків почерку чи підписів у особи, яку необхідно ідентифікувати.

Законодавство України регламентує дії суду у таких випадках тільки опосередковано. Адже, відповідно до статті 74 ЦПК України одним із учасників судового процесу є спеціаліст, тобто особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів. Він призначається судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, зокрема для відбору зразків в цілях проведення експертизи [8].

У науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень чітко розписаний порядок відібрання зразків для здійснення почеркознавчої експертизи [4]. Але участь спеціаліста регламентована тільки в одному випадку, надання ним консультації при виникненні труднощів, пов'язаних з призначенням багатооб'єктних експертиз підписів.

Висновки. Проведене дослідження виявило ряд недосконалостей в українському цивільному процесуальному законодавстві щодо призначення судом почеркознавчої експертизи, які призводять до колізій та затягування судового процесу. Необхідно більш ґрунтовно підійти до питання призначення судової почеркознавчої експертизи, адже ні у Цивільному процесуальному кодексі, ні в Інструкції не зазначається особа, яка відповідальна за відібрання зразків почерку чи підпису. Адже з практичної точки зору, найбільш складними є випадки, коли необхідно відібрати експериментальні зразки почерку чи підписів у змінених або незвичних умовах, зокрема зі зміною швидкості написання. При цьому, як правило, тільки спеціаліст у сфері почеркознавства може створити необхідні та правильні умови для отримання відповідних зразків, адже експерт не має права з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи, їх експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням. Це велика проблема, адже іноді експерту на дослідження надається кілька вільних чи умовно-вільних зразків підпису, з допомогою яких дуже складно ідентифікувати особу, яка здійснила підпис. У зв'язку з цим варто рекомендувати судам залучати спеціаліста у сфері почеркознавства для належного відібрання достатньої кількості експериментальних зразків.

Список використаних джерел:

1. Свобода Є. Ю., Абрамова В. М. Судово-почеркознавча експертиза: деякі проблемні питання та сучасні можливості. *Часопис Академії адвокатури України*. № 22. 2014.
2. Divya Bajpai Tripathy. Handwriting examination on unusual surfaces: A Review. *Journal of Seybold Report*. Vol. 15, Issue 9. 2020.
3. Ігнат'єва Я. Ю. Науково-теоретичні положення та завдання судового почеркознавства як основні поняття для експерта. *Південноукраїнський правничий часопис*. №3. 2019.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
5. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: Наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11>.
6. Сохранич Т. В., Абросимова В. Г., Смоліна О. М., Бочарова Н. Г., Сухорукова Л. Г. Деякі актуальні питання підготовки порівняльних матеріалів для проведення почеркознавчої експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 10. 2010.

7. Гоменюк І. М., Гонгало С. Й. Зразки для судової почеркознавчої експертизи: проблемні питання одержання та можливі шляхи їх вирішення. *Криміналістичний вісник*. № 1. 2016.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
9. Судебно-почерковедческая экспертиза. А. Р. Шляхов и др. Москва. Юридическая литература. 1971. 304 с.
10. Криміналістика. В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. Київ. 2015. 544 с.
11. Воробей О. В., Меленевська З. С. Криміналістичне дослідження підписів: посібник. Видавництво «Пульсари». Київ. 2006. 84 с.
12. Ароцкер Л. Е. Неидентификационные исследования в почерковедческой экспертизе. Киев. 1972. 96 с.